

THE DEATH OF THE MAIDEN IN CLASSICAL ATHENS

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΜΟΥ ΚΟΡΗΣ ΣΤΗΝ
ΑΘΗΝΑ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Katia Margariti

Access Archaeology

ARCHAEOPRESS PUBLISHING LTD

Gordon House
276 Banbury Road
Oxford OX2 7ED

www.archaeopress.com

ISBN 978 1 78491 546 9
ISBN 978 1 78491 547 6 (e-Pdf)

© Archaeopress and K Margariti 2017

Cover images: Front - E26, Malibu, J.P. Getty Museum 82.AA.135
Back - E60 New York, The Metropolitan Museum of Art 44.11.2,3

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted,
in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying or otherwise,
without the prior written permission of the copyright owners.

Katia Margariti

THE DEATH OF THE MAIDEN IN CLASSICAL ATHENS

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΜΟΥ ΚΟΡΗΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

PhD – University of Thessaly, Department of History, Archaeology, and Social
Anthropology (IAKA)

Volos 2010

ACKNOWLEDGMENTS

This book would have never been published if it wasn't for a good number of people, to whom I am truly grateful. I should start with Professor John Bintliff, who took interest in my thesis and urged me to submit a publication proposal for it to Archaeopress; Dr. David Davison of Archaeopress, for a wonderful co-operation; my best friend Dr. Ann M. Merriman, tireless proofreader par excellence and an endless source of precious support, help, and encouragement, for which I am also grateful to her husband Christopher Olson; my thesis supervisors, without whom this thesis would have never been finished and whose guidance proved invaluable, Professors Dimitris Paleothodoros, Iphigeneia Leventi, and Alexandros Mazarakis-Ainian; my thesis examiners, Professors Stella Drougou, Olga Palagia, Eleni Manakidou, and Christos Zafeiropoulos, for their truly valuable feedback that allowed me to greatly improve my work, and for constantly encouraging me to publish it; Professor Alan W. Johnston for everything he has taught me since my first day in UCL (and he continues to do so); my UCL Professor of Classics Mr. Alan Griffiths for his much-needed support, and for teaching me how to actually 'read' behind the lines of ancient texts; Professor John N. Kalaras and his wife Angela, I am grateful for so many things that words fail me; the former Directors of the Athens National Archaeological Museum and the 26th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, Dr. N. Kaltsas and Mrs. E. Lygkouri-Tolia respectively, for granting me permission to study the funerary reliefs kept in the storerooms of the Athens National Archaeological and the Piraeus Archaeological Museums; my great friends Dr. Ronald Higginson and his wife Ella for all their help and encouragement whenever things did not look so bright; Ms. S. Dumont and the American School of Classical Studies at Athens for their permission to publish images from the Agora Excavations Online Collection; and last, but not least, to my parents Vasiliki and Athanasios Margaritis, to whom this book is (rightfully) dedicated, for being the best parents anyone could ever have, for always being my pillars of love and support, and for not laughing when I declared that I wanted to be an archaeologist at the grand age of five.

Thank you, all !

ENGLISH SUMMARY TABLE OF CONTENTS

Introduction	i
History of the subject	ii
THE DEAD MAIDENS IN THE FUNERARY ART OF CLASSICAL ATHENS	v
Identification criteria	v
Problems of the iconography	v
The iconography of dead maidens in funerary art	vi
MAIDEN BURIALS IN CLASSICAL ATHENS	xii
<i>Grab eines attischen Mädchens</i>	xiii
Comparing Athenian maiden burials with those of other Greek areas	xiii
Boeotia	xiv
Samothrace	xiv
Metapontum	xiv
Corinth	xv
Epizephyrian Locri	xv
FUNERARY EPIGRAMS OF DEAD MAIDENS	xvi
THE DEATH OF THE MAIDEN IN GREEK TRAGEDY	xvii
Maiden Sacrifice: Iphigeneia, Polyxene, Makaria	xvii
Iphigeneia	xvii
Polyxene	xx
Makaria	xxi
Antigone: the bride of Hades	xxii
THE DEATH OF THE MAIDEN IN ATHENIAN MYTHS	xxiv
The hanged maiden Erigone	xxiv
The daughters of Leos	xxvi
CONCLUSIONS	xxvii
Marriage to death	xxvii
Catalogue Abbreviations	xxxi
Tables	xxxii
Graphs	xl
List of Images	xlii
English Translation of Greek thesis table of contents	xliv

THE DEATH OF THE MAIDEN IN CLASSICAL ATHENS

The present work examines the death of maidens in classical Athens, combining the study of Attic funerary iconography (grave reliefs and funerary vases) with research on classical Athenian maiden burials, funerary inscriptions, tragic plays, and relevant Attic myths. Special emphasis is placed on aspects of the subject that have not been studied by other scholars, such as the iconography of dead maidens in funerary art. There are six chapters, one for each area of study: grave reliefs, funerary vases, burials, inscriptions, tragedy, and mythology. The chapters are supplemented by catalogues (of grave reliefs, funerary vases and inscriptions), tables, graphs, images, and a lengthy list of references which includes ancient authors.

INTRODUCTION

Prominent among the special dead in ancient Greece were the *aroi* – the untimely dead whose life was cut short long before their time.¹ They were thought to be restless, wandering about their graves until their natural span of life was completed.² Curse-tablets (*katadesmoi*) were frequently placed in the tombs of *aroi*, since the restless dead were considered to be the most suitable messengers for delivering the curses and binding spells to the chthonic deities they invoked.³

Premature death inevitably brings about a reversal of the natural order, since parents have to bury their children, instead of being buried by them when the time comes. Particularly tragic is the fate of the unmarried dead.⁴ In ancient Athens, marriage was an institution of paramount importance for the *oikos* and the city. It

¹ Photius *Lexicon* A 3493, 3495; Phrynichus *Praeparatio Sophistica* 42.12-13; *Orphic Hymns* 87.6-7; *Suda* Π 2518; Hesychius *Lexicon* Ω 134; *Etymologicum Parvum* A 25; Rohde 1925, 587; Lattimore 1942, 178, 264; Griessmair 1966, 11-17, 24-28; Garland 1998, 121; Tsagalis 2008, 198; Sabetai 2009, 296, and 301, note 66.

² Hesychius *Lexicon* Γ 307-308; Rohde 1925, 593-594; Bremmer 1983, 101-103; Gager 1992, 19; Larson 1995, 118, 133; Graf 1997, 150; Pulleyn 1997, 130; Felton 1999, 25; Johnston 1999α, 78; Ogden 1999, 16; Price 1999, 101; Ogden 2001, 12; Stratton 2007, 42; Collins 2008, 70. See also, D. Felton, "The Dead", in D. Ogden (ed.), *A Companion to Greek Religion*, Oxford / Malden (MA), Blackwell 2007, 96.

³ Plato *Respublica* 364c; *Papyri Graecae Magicae* 4.332-334, 4.342-343, 4.1399-1402, 4.2210-2211, 4.2215-2217, 4.2724-2731, 5.331-336, 58.8-11, 67.20-21; Kunze-Götte, Tancke and Vierneisel 2000, no. 148.3, fig. 9b, pl. 28.10; Rohde 1925, 594-595, 603-604; Zuntz 1971, 284; Garland 1985, 6-7, 86; Parker 1990, 198, 251, and notes 88-89; Faraone 1991, 3; Gager 1992, 19-20; Larson 1995, 118; Graf 1997, 150; Pulleyn 1997, 82-83, 90, 130; Garland 1998, 128-129; Faraone 1999, 34; Johnston 1999α, 71-80; Johnston 1999β, 85; Ogden 1999, 16; Price 1999, 101; Dickie 2001, 17; Ogden 2001, 225; Ferrari 2002, 192; Stratton 2007, 41-42; Collins 2008, 9, 69-70, 72.

⁴ Aeschylus *Supplices* 804-805; Sophocles *Antigone* 862-871, 876-882, 916-920; Antiphon *Tetralogy B'* 1.2.4-5; Euripides *Orestes* 1029-1030; Euripides *Iphigeneia Aulidensis* 1218-1219; Euripides *Hecuba* 416, 425; Euripides *Troades* 1167-1172; Euripides *Alcestis* 167-169; Plutarch *Consolatio ad Apollonium* 110E.3-4, 113C.1-8; Plutarch *Fragmenta* 205.6-7; Lucian *De luctu* 13; Nonnus *Dionysiaca* 2.107; *Anthologia Palatina* 7.334.11-15, 7.439.1-3, 7.453, 7.468.1-5, 7.483, 7.487, 7.488, 7.490, 7.491, 7.515, 7.527, 7.558.1-2, 7.560.7-8, 7.604, 7.611.3-4, 7.643, 7.649, 7.662.1, 7.671, 13.23.5-6, 13.27; Gardner 1896, 115; Griessmair 1966, 63-77; Reilly 1989, 431; Graf 1997, 150; Sabetai 2009, 299.

was essential for the birth of legitimate children, the continuation of the family line, the preservation of family property, upholding tradition and household religion, and the care of elderly parents and family tombs.⁵ Marriage was necessary for the survival of the *oikos* and the city, since the legitimate children born from Athenian marriages would become the future citizens, warriors, and mothers of the *polis*.⁶

The Greek maiden (*parthenos*) is a girl who has reached marriageable age, but is not yet married.⁷ In ancient Athens, girls were considered ripe for marriage as soon as they entered puberty, often getting married at the age of fourteen or fifteen.⁸ Young age (puberty), virginal purity, and unmarried status are the characteristics of an Athenian *parthenos*.⁹ Since a woman's goal in life was to marry and become a mother, the death of maidens was particularly tragic because it occurred at the time when they were ready to make this important transition to adult life, marriage and motherhood.¹⁰

History of the subject

With the exception of the loutrophoros theory (see below), very little has been written about the death of Athenian maidens in funerary art and archaeology. However, the themes of maiden death and marriage to Hades have always been popular with scholars of Greek tragedy. A brief synopsis of past scholarship confirms these statements.

Archaeology and Funerary Art:

Buschor, E. 1941. *Grab eines attischen Mädchens*. This short but well-written study examines the grave goods of a fifth-century Attic tomb, which according to Buschor belonged to a young maiden. The true focus of the study are the white lekythoi found in the tomb, among them the famous example in Munich depicting two Muses on Mt. Helikon.

Loutrophoros: Published in 1880, Milchhoefer's paper "Gemalte Grabstelen" (*Athenische Mitteilungen* 5, 164-194) put forth the well-known theory about the loutrophoros being the special grave marker set up over the tombs of the unmarried dead. Almost a century later, D. Kurtz and J. Boardman suggested that perhaps all

⁵ Keuls 1985, 150; Rehm 1994, 12; Zaidman and Pantel 1997, 71-72; Garland 1985, 26; Brulé 2003, 69, 160-161.

⁶ Rehm 1994, 32, 166, note 15.

⁷ Dowden 1989, 2; Sissa 1990; Loraux 1994, 243. See also, C. Lawton, "Children in Classical Attic Votive Reliefs", in A. Cohen and J. B. Rutter (eds.), *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy (Hesperia Suppl. 41)*, Princeton 2007, 55-56.

⁸ Xenophon *Oeconomicus* 3.13, 7.5; Sophocles *Fragmenta* 583.6-10; [Aristotle] *Ath. Pol.* 56.7.4-6; Lacey 1968, 107, 162; Pomeroy 1975, 64; Humphreys 1983, 7; Beaumont 1994, 87, 93; Blundell 1995, 119; Beaumont 2000, 45, 48; Brulé 2003, 130.

⁹ Sissa 1990; Roccas 1995, 665.

¹⁰ Euripides *Ion* 472-491; Rehm 1994, 12; Blundell 1995, 124; Brulé 2003, 63, 69, 160-161; Oakley 2009, 207-208.

the vases that were used to carry water may be called 'loutrophoroi' (*Greek Burial Customs*, London 1971, 151-152). Milchhoefer's interpretation was supplemented by G. Kokula's study (*Marmorloutrophoren*, Berlin 1984), which concluded that the amphora-loutrophoros was solely used to mark the tombs of unmarried males, while the hydria-loutrophoros was the exclusive *sema* of dead maidens. A year later, R. Garland expressed his reservations about certain aspects of Milchhoefer's theory (*The Greek Way of Death*, 72, 87-88). A different approach was put forward by R. Mösch, who suggested that during the 5th century B.C. the amphora-loutrophoros was primarily used in funerals, while the hydria-loutrophoros was used in weddings ("Le Mariage et la Mort sur les Loutrophores", *AnnAstorAnt* 10 (1988), 117-139; *Die loutrophóros im Hochzeits- und Begräbnisritual des 5. Jahrhunderts v. Chr. in Athen*, Bern, 2006). However, the validity of this interpretation has been doubted by many scholars.¹¹ In a lengthy paper published in 1996 under the title "Die Sogenannte Loutrophoros: Grabmal für Unverheiratete Tote?" (*Athenische Mitteilungen* 111, 149-190), J. Bergemann disputed Milchhoefer's long-established loutrophoros theory, arguing that the use of marble loutrophoroi as tomb markers signified the proper observance of the funerary rites by the family of the deceased persons. On the loutrophoros, see also P. Hannah, 2010. "The Warrior Loutrophoroi of Fifth – Century Athens", in D.M. Pritchard (ed.), *War, Democracy and Culture in Classical Athens*. Cambridge, Cambridge University Press, 266-299.

J. Reilly, 1989. "Many Brides: Mistress and Maid on Athenian Lekythoi", *Hesperia* 58, 411-444. In this article Reilly interprets the so-called 'Mistress and Maid' scenes of white lekythoi as depicting the preparations for the wedding of dead maidens. This interpretation has been refuted by J. Oakley.¹²

J. Reilly, "Naked and Limbless: Learning about the Feminine Body in Ancient Athens", in A. Koloski-Ostrow and C. Lyons (eds.), *Naked Truths: Women, Sexuality, and Gender in Classical Art and Archaeology*, London 1996, 154-173. Here Reilly suggests that the dolls held by the prepubescent girls and maidens of the classical Attic funerary reliefs represent votives dedicated to healing deities in order to insure the health of the feminine body for the production of children.

Attic peplos: For the exclusive attire of unmarried females, see L.J. Rocco, 1988. *The Shoulder-Pinned Back Mantle in Greek and Roman Sculpture*; L.J. Rocco, 1995. "The Kanephoros and Her Festival Mantle in Greek Art", *AJA* 99, 641-666; L.J. Rocco, 2000. "Back – Mantle and Peplos. The Special Costume of Greek Maidens in 4th Century Funerary and Votive Reliefs", *Hesperia* 69, 235-265.

Death and Funerary Rituals:

J.C. Lawson, 1910. *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion: A Study in Survivals*, 545-561.

J. Redfield, 1982. "Notes on the Greek Wedding", *Arethusa* 15, 188-191.

R. Garland, 1985. *The Greek Way of Death*, 72-74, 77-88.

¹¹ See, Sabetai 1993, 145 (note 573), 165-168; Bergemann 1996, 186.

¹² Oakley 2004α, 32-33, 54-55.

- S.I. Johnston, 1999. *Restless Dead. Encounters Between the Living and the Dead in Ancient Greece*, esp. 203-249.
- M. Alexiou, D. Yatromanolakis and P. Roilos, 2002. *The Ritual Lament in Greek Tradition* (2nd edition), esp. 375.

Marriage to Death and Greek Tragedy:

- H.J. Rose, 1925. "Antigone and the Bride of Corinth", *CQ* 19, 147-150.
- H.J. Rose, 1925. "The Bride of Hades", *CP* 20, 238-242.
- C. Segal, 1981. *Tragedy and Civilization: An Interpretation of Sophocles*, esp. 177-183.
- D. Armstrong and E.A. Ratchford, 1985. "Iphigenia's Veil: Aeschylus, *Agamemnon* 228-48", *BICS* 32, 1-12.
- H. Foley, 1985. *Ritual Irony: Poetry and Sacrifice in Euripides*, esp. 65-105.
- N. Loraux, 1985. *Façons tragiques de tuer une femme*.
- R. Seaford, 1987. "The Tragic Wedding", *JHS* 107, 106-130.
- C. Segal, 1990. "Violence and the Other: Greek, Female, and Barbarian in Euripides' *Hecuba*", *TAPA* 120, 111-119.
- N.S. Rabinowitz, 1993. *Anxiety Veiled: Euripides and the Traffic in Women*, 31-66.
- R. Rehm, 1994. *Marriage to Death. The Conflation of Wedding and Funeral Rituals in Greek Tragedy*.
- W. Tyrrell and L. Bennett, 1998. *Recapturing Sophocles' Antigone*.
- K. Ormand, 1999. *Exchange and the Maiden: Marriage in Sophoclean Tragedy*, esp. 90-98.
- S.I. Johnston, 2006. "Antigone's Other Choice", in C.B. Patterson (ed.), *Antigone's Answer: Essays on Death and Burial, Family and State in Classical Athens (Helios Suppl. 33)*, 179-186.

Funerary Epigrams:

- R. Lattimore, 1942. *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, 147-148, 178, 184-188, 191-196, 264.
- E. Griessmair, 1966. *Das Motiv der Mors immatura in den griechischen metrischen Grabinschriften*. This thesis studies exclusively the funerary epigrams of the *aoroi*.
- G. Hoffmann, 1988. "La jeune fille et la mort; quelques stèles à épigramme", *AION* 10, 73-82.

Mythology and Ritual:

- W. Burkert, 1983. *Homo Necans: the Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, 58-72.
- P. Bonnechere, 1994. "La ΠΟΜΠΗ sacrificielle des victimes humaines en Grèce Ancienne", *Kernos Suppl.* 3.
- M.R. Lefkowitz, 2007. *Women in Greek Myth*, 82-94.

TABLE OF CONTENTS
(English translation of the Greek thesis table of contents)

Introduction	1
History of the subject	6
Aim and structure of the thesis	16
1. The dead maidens on the Attic vases of the Classical period	18
A) Identification criteria and problems of the iconography	25
B) The vases and their iconography	30
Γ) The dead maiden	32
1. Age / Size / Scale	32
2. Stance	33
3. Attire	35
3α. Attic peplos	35
3β. Chiton and himation	36
3γ. Bridal veil (use of himation as bridal veil)	38
4. Hairstyles	39
4α. Long hair	39
4β. <i>Lampadion</i> hairstyle	40
4γ. Short or gathered up hair	40
5. Diadem	41
6. Gestures	43
6α. The <i>anakalypsis</i> gesture	43
6β. The <i>cheiragogia</i> (maidens being led by the hand)	44
7. The depiction of the dead maidens as brides	50
8. Objects and pets held by the dead maidens	53
8α. Vases	54
8β. Pyxidae	55
8γ. <i>Taeniae</i>	55
8δ. Baskets	56
8ε. Jewellery	57
8ζ. Pets	57
Δ) Secondary Figures	59
1. Mourning relatives and secondary figures	59
1α. Objects held by secondary figures	60
1β. Gestures of mourning and sorrow	62
2. Maidservants and nurses	63
3. Pet birds	64

E) Grave monuments and suspended objects	65
1. Grave monuments (<i>semata</i>)	65
2. Suspended objects	67
Z) <i>Eidola</i>	68
H) Iconography and subject matter	71
1. The loutrophoros	71
2. Charon: the ferryman of the dead	82
3. <i>Psychopompos</i> Hermes	97
4. The winged bearded demon	101
5. The <i>prothesis</i>	107
6. Tomb visit scenes	117
7. Maiden sacrifice	123
CONCLUSIONS	126
2. The dead maidens on the Attic funerary reliefs of the Classical period	137
A) Identification criteria and problems of the iconography	140
Identifying the deceased in two- and multi-figured scenes	141
The Athenian maiden	144
Inscriptions	149
B) The funerary reliefs and their iconography	152
Γ) The dead maiden	157
1. Age / Size / Scale	157
2. Stance	159
3. Attire	161
3α. Attic peplos	161
3β. Diagonal himation	165
3γ. Chiton and himation	166
3δ. Argive peplos	166
3ε. <i>Kandys</i>	168
3ζ. Small Herculaneum woman type	168
4. Hairstyles	168
4α. Long hair or long plait	168
4β. Plait encircling the head	170
4γ. 'Melon' coiffure (combined with plait encircling the head)	170
4δ. <i>Lampadion</i> hairstyle	171
4ε. Short or gathered up hair	172
4ζ. Hair gathered up on top of the head	173

4η. Knot of hair	174
5. Gestures	175
5α. Holding the himation edge(s)	175
5β. The <i>anakalypsis</i> gesture	177
6. Objects and pets held by the dead maidens (or accompanying them)	178
6α. Birds	178
6β. Dolls	180
6γ. Mirrors	188
6δ. Pyxidae	191
6ε. Jewellery	192
6ζ. Vases	193
6η. The loutrophoros	194
The loutrophoros theory and its problems	194
The loutrophoros on the funerary reliefs of dead maidens	206
7. The seated maiden type	216
8. The Eukoline type	220
9. Accompanying pets	221
9α. Small dog	221
9β. Birds	223
9γ. Maiden with bird and dog	224
 Δ) Secondary Figures	 226
1. Mourning relatives and secondary figures	226
1α. <i>Dexiosis</i>	228
1β. Gestures of mourning and sorrow	233
1γ. Gestures of tenderness	242
1δ. Speaking gestures	245
1ε. Siblings	246
2. Maidservants	247
2α. Maidservants with pyxidae	249
2β. Maidservants holding various objects (other than pyxis)	251
2γ. Other maidservants	252
2δ. Mourning maidservants	253
2ε. Maiden holding bird accompanied by maidservant	254
2ζ. Maiden holding doll accompanied by maidservant	254
2η. Ameinokleia type	256
 E) Inscriptions	 259
 Z) Reworking and reuse of funerary reliefs	 265
 CONCLUSIONS	 268
 3. The burial of maidens in classical Athens	 280
A) Problems in the study of excavation data	280

B) The classical burials of maidens in the Attic cemeteries	289
Γ) <i>Grab eines attischen Mädchens</i>	295
Δ) The burials of maidens in other areas of the Greek world	297
1. Boeotia	298
2. Samothrace	298
3. Metapontum	298
4. Corinth	300
5. Locri Epizephyrii	301
CONCLUSIONS	303
4. The dead maidens in the Attic funerary epigrams of the Classical period	305
CONCLUSIONS	308
5. The death of the maiden in Attic tragedy	310
A) Sacrifice of the maiden	311
1. Iphigeneia	311
2. Polyxene	327
3. Makaria	331
B) Marriage to Death	332
4. Antigone	332
CONCLUSIONS	339
6. The death of the maiden in Athenian mythology	343
1. Erigone: the hanged maiden	343
2. Daughters of Leos: sacrificing themselves for the sake of their city	350
CONCLUSIONS	352
The death of the maiden in classical Athens: Conclusions	355
CATALOGUES	
Catalogue abbreviations	381

Funerary Reliefs

1. Grave stelai	381
1α. Grave stelai of dead maidens	381
1β. Dubious grave stelai of dead maidens	409
2. Marble vases	423
2α. Marble lekythoi	423
2β. Dubious marble lekythoi	424
2γ. Marble hydriae-loutrophoroi	430
2δ. Marble amphorae-loutrophoroi	430
2ε. Marble hydria	431

Attic Vases

Catalogue 1	432
Appendix	439
Catalogue 2 (dubious cases)	439

Funerary Inscriptions

Catalogue of funerary epigrams	448
--------------------------------	-----

ABBREVIATIONS – BIBLIOGRAPHY

Abbreviations	450
Museums Abbreviations	451
Bibliography	453
List of Ancient Authors	500

TABLES - GRAPHS

Tables	513
Graphs	522

Κάτια Μαργαρίτη

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΜΟΥ ΚΟΡΗΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ
ΧΡΟΝΩΝ

Διδακτορική Διατριβή

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας, και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του
Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Βόλος 2010

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η διατριβή αυτή δεν θα είχε ολοκληρωθεί ποτέ χωρίς την βοήθεια, την συνεργασία, και την υποστήριξη κάποιων ανθρώπων. Ευχαριστίες οφείλονται στον επιβλέποντα Καθηγητή της διδακτορικής μου διατριβής κ. Δημήτρη Παλαιοθόδωρο, για την τόσο ενδιαφέρουσα επιστημονική συνεργασία τριών ετών, τις πολλές παρατηρήσεις και την βοήθεια του, ειδικά σε ζητήματα αγγειογραφίας και διονυσιακής λατρείας, την σημαντικότερη συμβολή του στην βιβλιογραφική ενημέρωση της διατριβής, και την μετάφραση του ιταλικού άρθρου του Cerchiai για τις ταφές των Επιζεφυρίων Λοκρών. Στην δεύτερη επιβλέπουσα της εν λόγω διδακτορικής διατριβής, Καθηγήτρια κ. Ιφιγένεια Λεβέντη, θα ήθελα να εκφράσω την απέραντη ευγνωμοσύνη μου για την ανεκτίμητη καθοδήγηση και υποστήριξη της, την μεγάλη βοήθεια που απλόχερα μου προσέφερε κατά την συγκέντρωση και μελέτη του σχετικού με τα επιτύμβια ανάγλυφα υλικού, αλλά και κατά την διόρθωση της διατριβής, τις υποδείξεις της επί θεμάτων πλαστικής και μεθοδολογίας, όπως επίσης για όλα όσα με δίδαξε σχετικά με τα ενδύματα και τις κομμώσεις των γυναικών στην αρχαία Αθήνα. Στον Καθηγητή κ. Αλέξανδρο Μαζαράκη – Αινιάνα, εγκάρδιες ευχαριστίες για την μεγάλη τιμή που μου έκανε να συμμετάσχει στην τριμελή συμβουλευτική επιτροπή της διατριβής μου, την πολύτιμη βοήθεια και τις παρατηρήσεις του, την υποστήριξη, και την πάντα ευγενική του παρουσία.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους Καθηγητές κ. Στέλλα Δρούγου, κ. Όλγα Παλαγγιά, κ. Ελένη Μανακίδου, και κ. Χρήστο Ζαφειρόπουλο, για την μεγάλη τιμή που μου έκαναν να συμμετάσχουν στην επταμελή επιτροπή ενώπιον της οποίας υποστηρίχθηκε η παρούσα διδακτορική διατριβή. Είμαι ειλικρινά ευγνώμων για την ενθάρρυνση, τις πολύτιμες παρατηρήσεις, και τα σημαντικότερα σχόλια τους που δημιούργησαν τις καλύτερες προϋποθέσεις για την μελλοντική συνέχεια της έρευνας μου επί του θέματος.

Ευχαριστίες οφείλονται στον διευθυντή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κ. Ν. Καλτσά, και την Διευθύντρια της ΚΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Ε. Λυγκούρη – Τόλια, για την άδεια αυτοψίας σε επιτύμβια ανάγλυφα αγάμων κορών που βρίσκονται στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, και του Μουσείου Πειραιώς, αντιστοίχως. Επίσης, στους εργαζόμενους και των δύο Μουσείων, οι οποίοι κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια για να με εξυπηρετήσουν σε ό,τι χρειάστηκα κατά την διάρκεια των εν λόγω αυτοψιών.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τους παλαιούς μου καθηγητές από το University College London, Dr. A.W. Johnston και Mr. A. Griffiths. Τον πρώτο για τις επιστημονικές παρατηρήσεις, τα σχόλια, και την πολύ σημαντική βοήθεια του, και τον δεύτερο για την πραγματικά ανεκτίμητη συμπαράσταση του. Την αγαπημένη μου οικογένεια Καλαρά που με στήριξε και με ενθάρρυνε με κάθε δυνατό τρόπο. Τους εξαίρετους συναδέλφους και φίλους, Dr. Ann Merriman και Christopher Olson (MA), για τις συμβουλές, την υποστήριξη, και την ατελείωτη ενθάρρυνση τους.

Η παρούσα διατριβή πραγματοποιήθηκε χάρη στην αμέριστη συμπαράσταση, αγάπη, και κατανόηση των γονέων μου, Βασιλικής και Αθανασίου Μαργαρίτη, οι οποίοι με στήριξαν με κάθε δυνατό τρόπο όλα αυτά τα χρόνια. Θέλοντας και μη, έμαθαν ακόμη και να αναγνωρίζουν τον αττικό πέπλο και το *λαμπάδιον*. Δεν θα είχα φτάσει ποτέ ως εδώ χωρίς την δική τους βοήθεια, και για τον λόγο αυτό τους αφιερώνω την εν λόγω μελέτη, με όλη την αγάπη και απέραντη ευγνωμοσύνη που αισθάνομαι για αυτούς.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Εισαγωγή	1
Η επιστημονική έρευνα	6
Στόχοι και δομή της διατριβής	16
1. Η νεκρή άγαμος κόρη στα αττικά αγγεία της κλασικής περιόδου	18
A) Κριτήρια επιλογής και προβλήματα της εικονογραφίας	25
B) Τα αγγεία και η εικονογραφία τους	30
Γ) Η άγαμος κόρη	32
1. Ηλικία / Μέγεθος / Κλίμακα	32
2. Στάση	33
3. Ενδυμασία	35
3α. Αττικός πέπλος	35
3β. Χιτώνας και ιμάτιο	36
3γ. Χρήση του ιματίου ως καλύπτρας (νυφικού πέπλου)	38
4. Κόμμωση	39
4α. Μακριά κόμη	39
4β. <i>Λαμπάδιον</i>	40
4γ. Κοντή ή μαζεμένη κόμη	40
5. Διάδημα	41
6. Χειρονομίες	43
6α. Οι κόρες που <i>ανακαλύπτονται</i>	43
6β. Οι κόρες που <i>χειραγωγούνται</i>	44
7. Η απεικόνιση της νεκρής παρθένου ως νύφης	50
8. Αντικείμενα και ζώα που κρατούν οι νεκρές παρθένοι	53
8α. Αγγεία	54
8β. Πυξίς	55
8γ. Ταινία	55
8δ. Κάνιστρα	56
8ε. Κοσμήματα	57
8ζ. Κατοικίδια ζώα	57
Δ) Παραπληρωματικές μορφές	59
1. Πενθούντες συγγενείς και δευτερεύουσες μορφές	59
1α. Αντικείμενα που κρατούν οι παραπληρωματικές μορφές	60
1β. Χειρονομίες πένθους και θλίψης	62
2. Θεραπεινίδες και τροφοί	63
3. Κατοικίδια πτηνά	64
E) Ταφικά <i>σήματα</i> και αναρτημένα αντικείμενα	65
1. Ταφικά <i>σήματα</i>	65
2. Αναρτημένα αντικείμενα	67

Z) Είδωλα	68
H) Εικονογραφία και θεματική των παραστάσεων	71
1. Η λουτροφόρος	71
2. Ο πορθμέας Χάρων	82
3. Ο ψυχοπομπός Ερμής	97
4. Ο φτερωτός γενειοφόρος δαίμων	101
5. Η πρόθεσις	107
6. Η επίσκεψη στον τάφο	117
7. Η θυσία της παρθένου	123
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	126
2. Η άγαμος κόρη στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου	137
A) Κριτήρια επιλογής και προβλήματα της εικονογραφίας	140
Η αναγνώριση της νεκρής σε διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις	141
Η παρθένος κόρη	144
Επιγραφές	149
B) Τα επιτύμβια ανάγλυφα και η εικονογραφία τους	152
Γ) Η άγαμος κόρη	157
1. Ηλικία / Μέγεθος / Κλίμακα	157
2. Στάση	159
3. Ενδυμασία	161
3α. Αττικός πέπλος	161
3β. Διαγώνιο ιμάτιο	165
3γ. Χιτώνας και ιμάτιο	166
3δ. Αργεῖος πέπλος	166
3ε. Κάνδυς	168
3ζ. Ιμάτιο τύπου Μικρής Ηρακλεώτισσας	168
4. Κόμμωση	168
4α. Μακριά κόμη ή μακριά κοτσίδα	168
4β. Κοτσίδα γύρω από την κεφαλή	170
4γ. Πεπονοειδής κόμμωση (με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή)	170
4δ. Λαμπάδιον	171
4ε. Κοντή ή μαζεμένη κόμη	172
4ζ. Μαζεμένη κόμη στην κορυφή της κεφαλής	173
4η. Κρωβύλος άκοπων μαλλιών	174
5. Χειρονομίες των νεκρών παρθένων	175
5α. Οι κόρες που κρατούν το ιμάτιο τους	175
5β. Οι κόρες που « ανακαλύπτονται »	177
6. Αντικείμενα και ζώα που κρατούν οι νεκρές, ή τις συνοδεύουν	178
6α. Πτηνά	178
6β. Πλαγόνες	180
6γ. Κάτοπτρα	188

6δ. Πυξίδες	191
6ε. Κοσμήματα	192
6ζ. Αγγεία	193
6η. Λουτροφόρος	194
Το πρόβλημα των λουτροφόρων	194
Η λουτροφόρος στα επιτύμβια ανάγλυφα των αθίδων παρθένων	206
7. Καθήμενη νεανική μορφή	216
8. Τύπος Ευκολίνης	220
9. Συνοδεύοντα ζώα	221
9α. Σκυλάκι	221
9β. Πτηνά	223
9γ. Κόρη με πτηνό και σκυλάκι	224
Δ) Παραπληρωματικές μορφές	226
1. Πενθούντες συγγενείς και δευτερεύουσες μορφές	226
1α. Δεξιώσεις	228
1β. Χειρονομίες πένθους και θλίψης	233
1γ. Χειρονομίες τρυφερότητας	242
1δ. Χειρονομίες που φανερώνουν ομιλία	245
1ε. Αδέλφια	246
2. Θεραπαινίδες	247
2α. Θεραπαινίδες με πυξίδα	249
2β. Θεραπαινίδες που κρατούν άλλα αντικείμενα	251
2γ. Άλλες θεραπαινίδες	252
2δ. Θεραπαινίδες που πενθούν	253
2ε. Κόρη με πτηνό και θεραπαινίδα	254
2ζ. Κόρη με πλαγγόνα και θεραπαινίδα	254
2η. Τύπος Αμεινοκλείας	256
Ε) Επιγραφές	259
Ζ) Εκ νέου επεξεργασία και επαναχρησιμοποίηση	265
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	268
3. Η ταφή της αγάμου κόρης στην κλασική Αθήνα	280
Α) Προβλήματα της μελέτης των ανασκαφικών δεδομένων	280
Β) Οι κλασικές ταφές των αγάμων κορών στα αττικά νεκροταφεία	289
Γ) <i>Grab eines attischen Mädchens</i>	295
Δ) Οι ταφές των αγάμων κορών σε άλλες ελληνικές περιοχές	297
1. Βοιωτία	298
2. Σαμοθράκη	298
3. Μεταπόντιον	298
4. Κόρινθος	300

5. Επιζεφύριοι Λοκροί	301
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	303
4. Η αγάμος κόρη στα αττικά επιτύμβια επιγράμματα των κλασικών χρόνων	305
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	308
5. Ο θάνατος της αγάμου κόρης στην τραγική ποίηση	310
A) Η θυσία της παρθένου	311
1. Ιφιγένεια	311
2. Πολυξένη	327
3. Μακαρία	331
B) Ο γάμος με τον Άδη	332
4. Αντιγόνη	332
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	339
6. Ο θάνατος της αγάμου κόρης στους αττικούς μύθους	343
1. Ηριγόνη: η απαχρονισμένη παρθένος	343
2. Οι κόρες του Λεώ: θυσία για την πατρίδα	350
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	352
Ο θάνατος της αγάμου κόρης στην κλασική Αθήνα: Συμπεράσματα	355
ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ	
Σήμανση Καταλόγων	381
Επιτύμβια Ανάγλυφα	
1. Επιτύμβιες Στήλες	381
1α. Επιτύμβιες στήλες αγάμων κορών	381
1β. Αμφίβολες επιτύμβιες στήλες αγάμων κορών	409
2. Μαρμάρινα Αγγεία	423
2α. Μαρμάρινες λήκυθοι	423
2β. Αμφίβολες μαρμάρινες λήκυθοι	424
2γ. Μαρμάρινες λουτροφόροι - υδρίες	430
2δ. Μαρμάρινες λουτροφόροι - αμφορείς	430
2ε. Μαρμάρινες υδρίες	431

Αττικά Αγγεία

Κατάλογος 1	432
Παράρτημα	439
Κατάλογος 2 (αμφίβολες παραστάσεις)	439

Επιτύμβιες Επιγραφές

Κατάλογος Επιτυμβίων Επιγραμμάτων	448
-----------------------------------	-----

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Συντομογραφίες	450
Συντομογραφίες Μουσείων	451
Βιβλιογραφία	453
Κατάλογος Αρχαίων Συγγραφέων	500

ΠΙΝΑΚΕΣ - ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

Πίνακες	513
Γραφήματα	522

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εξαιρετικά θλιβερή για τους αρχαίους Έλληνες ήταν η μοίρα των *αώρων* νεκρών, εκείνων δηλαδή που πέθαιναν πρόωρα και αναπάντεχα, εγκαταλείποντας έτσι τον επίγειο κόσμο σε νεαρή ηλικία¹. Υπήρχε μάλιστα η πεποίθηση ότι οι εν λόγω νεκροί δεν ησύχαζαν ποτέ, αλλά πικραμένοι για τον πρόωρο θάνατο τους και τις χαρές της ζωής που στερήθηκαν μπορούσαν να μετατραπούν σε εκδικητικά πνεύματα, προκαλώντας μεγάλες συμφορές στους ζωντανούς². Τέτοιοι νεκροί ήταν πάντοτε πρόθυμοι να βοηθήσουν στην άσκηση επιβλαβούς μαγείας. Έτσι στους τάφους τους, όπως και στους τάφους των επίσης οργισμένων και εκδικητικών *βιαιοθανάτων*³, θάβονταν συχνά μολύβδινες⁴ πλάκες με εγγάρακτες κατάρες (*κατάδεσμοι*), τις οποίες ενίοτε διαπερνούσαν καρφιά⁵, ή ακόμη και μολύβδινα ειδώλια, συχνά με δεμένα χέρια, μέσα σε μικρές μολύβδινες θήκες – φέρετρα⁶. Αποδέκτες των μαγικών αυτών « μηνυμάτων » ήταν φυσικά οι φοβερές θεότητες του Κάτω Κόσμου, και ιδιαιτέρως η θεά της μαγείας Εκάτη⁷. Τοποθετώντας τους

¹ Φωτίου *Λεξικόν* Α 3493, 3495 (Theodoridis): « Ἄωρί, ἄωρία· τὸ παρὰ τὸν προσήκοντα καιρὸν καὶ τὴν ὥραν ... Ἀριστοφάνης δὲ ἔφη καὶ ἄωροθάνατος ἀπέθανεν, τουτέστι πρὸ τῆς προσηκούσης ὥρας ... Ἄωροι· οἱ πρὸ ὥρας ἀποθνήσκοντες, σύνηθες δὲ τὸ ὄνομα πολλοῖς καὶ μάλιστα Ἀλεξανδρεῦσιν. ἔστι δὲ Ἀττικόν ... ». Φρυνίχου *Σοφιστικὴ Προπαρασκευὴ* 42.12-13 (Borries): « ἄωροθάνατος· ὁ πρὸ τῆς καθηκούσης ὥρας ἀποθανών, ἀνήρ καὶ γυνή ». *Ὀρφικοὶ Ὕμνοι* 87.6-7 (Quandt). *Σούδα* Π 2518 (Adler). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Ω 134 (Schmidt). Ζωναρᾶ *Συναγωγή Λέξεων* Α 367.8 (Tittmann). *Etymologicum Parvum* Α 25 (Pintaudi). Rohde 1925, 587. Lattimore 1942, 178, 264. Griessmair 1966, 11-17, 24-28. Garland 1998, 121. Tsagalis 2008, 198. Sabetai 2009, 296, καὶ 301, σημ. 66.

² Ζηνοβίου *Ἐπιτομή Παροιμιῶν* 3.3 (Schneidewin). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Γ 307-308 (Latte). Rohde 1925, 593-594. Bremmer 1983, 101-103. Gager 1992, 19. Larson 1995, 118, 133. Graf 1997, 150. Pulleyn 1997, 130. Johnston 1999α, 78. Ogden 1999, 16. Price 1999, 101. Ogden 2001, 12. Stratton 2007, 42. Collins 2008, 70. Χανιώτης 2008, 51.

³ Για τους *βιαιοθανάτους*, δηλαδή τους νεκρούς που είχαν βρεί βίαιο θάνατο, βλ. Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 1417-1421 (Lloyd - Jones). Εὐριπίδου *Ἠλέκτρα* 857-858, 976-978 (Diggle). Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 269-305, 924-925, 1029-1033 (Page). Αἰσχύλου *Εὐμενίδες* 94-139 (Page). Ἀντιφώντος *Τετραλογία Γ'* 1.3.1-3 (Gernet). Πλάτωνος *Νόμοι* 865d.6-e.6 (Burnet). Ξενοφώντος *Κύρου Παιδεία* 8.7.18.1-3 (Marchant). Rohde 1925, 176-178, 181-182, 594-595. Garland 1985, 6, 93-95. Kurtz καὶ Boardman 1994, 313. Johnston 1999α, 127-160.

⁴ Για την σημασία του μολύβδου στην προκειμένη περίπτωση, βλ. Zuntz 1971, 284.

⁵ Για την σημασία των καρφιών που « θανάτωναν » τις μολύβδινες πλάκες καθιστώντας αδύνατη την χρήση τους από τους ζωντανούς, ούτως ώστε να αφιερωθούν στις υποχθόνιες θεότητες, βλ. Garland 1985, 6. Kurtz καὶ Boardman 1994, 204. Garland 1998, 128-129.

⁶ Πλάτωνος *Πολιτεία* 364c (Burnet). *Πάπυροι Μαγικοί* 4.332-334, 4.342-343, 4.1399-1402, 4.2210-2211, 4.2215-2217, 4.2724-2731, 5.331-336, 58.8-11, 67.20-21 (Henrichs). Βλ. ενδεικτικά, Κεραμεικός 8084: Kunze-Götte, Tancke καὶ Vierneisel 2000, αρ. 148.3, εικ. 9b, πίν. 28.10. Επίσης, Rohde 1925, 594-595, 603-604. Garland 1985, 6-7, 86. Knigge 1988, 135-136, 139, εικ. 132. Parker 1990, 198, 251, καὶ σημ. 88-89. Faraone 1991, 3. Gager 1992, 19. Kurtz καὶ Boardman 1994, 204-205. Larson 1995, 118. Graf 1997, 150. Pulleyn 1997, 82-83, 130. Garland 1998, 128-129. Faraone 1999, 34. Johnston 1999α, 71-80. Ogden 1999, 16. Price 1999, 101. Dickie 2001, 17. Ogden 2001, 225. Ferrari 2002, 192. Stratton 2007, 41-42. Βακαλοῦδη 2008, 164. Collins 2008, 9, 69-70, 72. Χανιώτης 2008, 51.

⁷ Garland 1985, 6. Knigge 1988, 136. Parker 1990, 198. Pulleyn 1997, 90. Garland 1998, 128. Price 1999, 101. Για την φοβερή θεά της μαγείας καὶ των νυχτερινῶν *φασμάτων* Εκάτη, βλ. Εὐριπίδου *Ἐλένη* 569 (Diggle). Σοφοκλέους *Ἀποσπάσματα* 535-536 (Radt). Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 968

καταδέσμους και τα μολύβδινα ειδώλια στους τάφους, οι ζωντανοί χρησιμοποιούσαν τους νεκρούς ως « αγγελιαφόρους », ούτως ώστε μέσω αυτών οι κατάρες τους να φθάσουν στις υποχθόνιες θεότητες που είχαν την δύναμη να τις πραγματοποιήσουν ⁸.

Λόγω της εξέχουσας σημασίας που απέδιδαν οι αρχαίοι Έλληνες στον γάμο και την απόκτηση απογόνων ⁹, ιδιαίτερος τραγικός εθεωρείτο ο θάνατος όσων πέθαιναν πριν ακόμη προλάβουν να νυμφευθούν και να δημιουργήσουν οικογένεια ¹⁰. Ο *άωρος* θάνατος χαρακτηρίζεται βεβαίως από την ανατροπή της φυσικής τάξεως πραγμάτων. Υπό φυσιολογικές συνθήκες, οι νέοι νυμφεύονται και αποκτούν παιδιά, θάβουν τους γονείς τους όταν εκείνοι πεθάνουν, και αποδίδουν τα *νενομισμένα* στους νεκρούς προγόνους τους. Ακριβώς αυτές τις ισορροπίες διαταράσσουν οι *άωροι* θάνατοι, πλήττοντας ανεπανόρθωτα όχι μόνον τον *οἶκο*, αλλά και την ίδια την πόλη, καθώς η απόκτηση απογόνων αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την συνέχιση του *οἴκου* και την ευημερία της πόλεως, το μέλλον της οποίας εξαρτάται από την γέννηση των μελλοντικών πολιτών και στρατιωτών της ¹¹. Δεινή η συμφορά των τραγικών γονέων που πρέπει να φροντίσουν για την ταφή των παιδιών τους, από τα οποία

(Nauck). *Τραγικά Ἀδέσποτα - Ἀποσπάσματα* 375 (Nauck). Ἀριστοφάνους *Βάτραχοι* 1361-1363 (Coulon). Ἀριστοφάνους *Σφήκες* 804 (MacDowell). Ἡσιόδου *Θεογονία* 411-415, 423-428, 440-447 (West). Ὀμηρικοί Ὕμνοι 2.52 (Allen). Ὕμνοι Ἀνώνυμοι - Ὕμνος εἰς Ἑκάτην (Heitsch). Ὀρφικοί Ὕμνοι 1 (Quandt). Ὕμνοι Ἀνώνυμοι (*Hymni e papyris magicis collecti*) 10, 11a.25, 13.4, 13.7, 13.10 (Heitsch). Πρόκλου Ὕμνοι 6.2 (Vogt). Θεοκρίτου *Εἰδύλλια* 2.11-16, 2.35-36 (Gow). *Σχόλια Θεοκρίτου (scholia vetera)* 2a.2-6, 2.1112, 2.3536 (Wendel). *Πάπυροι Μαγικοί* 4.2724-2731, 36.190 (Henrichs). Σούδα E 364, 1049, T 1293.1-3 (Adler). Ἡσύχιου *Λεξικόν* A 252, E 1258, 1267 (Latte). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Π 3644 (Schmidt). Πανσανίου *Ἀττικῶν Ὀνομάτων Συναγωγή* A 7 (Erbse). Φωτίου *Λεξικόν* A 114 (Theodoridis). *Μέγα Ἑτυμολογικόν Λεξικόν* 319.39-42 (Gaisford). *Etymologicum Gudianum* E 440.5 (Stefani). *Etymologicum Gudianum - Προσθήκες* E 440.19-20 (Stefani). *Λεξικά Segueriana - Γλῶσσαι Ῥητορικαί* E 247.27-29 (Bekker). *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καὶ ῥητόρων πολλῶν* A 10.17, 22.3-11 (Bachmann). Πανσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 2.30.2 (Spiro). Λουκιανοῦ *Νεκρικοί Διάλογοι* 1.1.18-19 (MacLeod). *Σχόλια Λουκιανοῦ (scholia vetera et recentiora Arethae)* 77,1.1.19-29 (Rabe). *Σχόλια εἰς τὴν Ἡσιόδου Θεογονία (scholia vetera)* 287.3-4 (di Gregorio). Κορνούτου *Ἐπιδρομή τῶν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν παρεδεδωμένων* 72.7-73.7 (Lang). Ἀθηναίου *Δειπνοσοφισταί* 7.126.3-7, 7.126.17-18, 7.126.30-31 (Kaibel). Πλουτάρχου *Περὶ τῶν παρ' Ἀλεξανδρεῶσι παροιμιῶν* 8 (Crusius). Διογενιανοῦ *Παροιμίαι* 8.39.1-3 (Schneidewin). *Σχόλια εἰς τοὺς Ὕμνους τοῦ Καλλιμάχου (scholia vetera)* 3.11 (Pfeiffer). *Σχόλια Σοφοκλέους (scholia vetera) - Τραγίαι* 214 (Papageorgius). Πορφυρίου *Περὶ Ἀγαλμάτων* 8.59-63 (Bidez). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα* 4.373.2-4 (van der Valk). Rohde 1925, 590-595. Χρήστου 1953-1954. Kraus 1960. Dietrich 1967, 341-343. Ferrari και Ridgway 1979, 188. Johnston 1999a, 203-249. Johnston 1999β, 86. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 68-70. Werth 2006.

⁸ Garland 1985, 6, 86. Gager 1992, 20. Kurtz και Boardman 1994, 314. Garland 1998, 128. Johnston 1999a, 72. Johnston 1999β, 85. Price 1999, 101.

⁹ Βλ. κατωτ. σημ. 11, ιδιαίτερος δε σελ. 201, και σημ. 1444-1449.

¹⁰ Αἰσχύλου *Ἰκέτιδες* 804-805 (Page). Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 862-871, 876-882, 916-920 (Lloyd-Jones). Ἀντιφώντος *Τετραλογία Β'* 1.2.4-5 (Gernet). Εὐριπίδου *Ὀρέστης* 1029-1030 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἢ ἐν Ἀύλιδι* 1218-1219 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 416, 425 (Diggle). Εὐριπίδου *Τραγῆδες* 1167-1172 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 167-169 (Diggle). Πλουτάρχου *Παραμυθητικός πρὸς Ἀπολλώνιον* 110E.3-4, 113C.1-8 (Babbitt). Πλουτάρχου *Ἀποσπάσματα* 205.6-7 (Sandbach). Λουκιανοῦ *Περὶ Πένθους* 13 (Harmon). Νόννου *Διονυσιακά* 2.107 (Keydell). *Παλατινὴ Ἀνθολογία* 7.334.11-15, 7.439.1-3, 7.453, 7.468.1-5, 7.483, 7.487, 7.488, 7.490, 7.491, 7.515, 7.527, 7.558.1-2, 7.560.7-8, 7.604, 7.611.3-4, 7.643, 7.649, 7.662.1, 7.671, 13.23.5-6, 13.27 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινῆς Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 246, 255, 311.1-3, 566, 592, 632, 636.5-8, 645, 649.1-2 (Cougny). Gardner 1896, 115. Griessmair 1966, 63-77. Reilly 1989, 431. Graf 1997, 150. Sabetai 2009, 299.

¹¹ Rehm 1994, 32, 166, σημ. 15.

ήλιπζαν ότι κάποτε θα ταφούν και θα δεχθούν τις καθιερωμένες τιμές που οφείλονται στους νεκρούς προγόνους της οικογένειας¹². Έτσι, σε ένα επίγραμμα της *Παλατινής Άνθολογίας*, ο ίδιος ο οικογενειακός τάφος του Ανδροτίωνος εύχεται να δεχθεί πρώτα τους γονείς, και αργότερα τα νεότερα μέλη της οικογένειας: « Αὐτῶ καὶ τεκέεσσι γυναικί τε τύμβον ἔδειμεν / Ἄνδροτίων· οὐπω δ' οὐδενός εἰμι τάφος. / οὐτῶ καὶ μείναιμι πολὺν χρόνον· εἰ δ' ἄρα καὶ δεῖ, / δεξαίμην ἐν ἐμοὶ τοὺς προτέρους προτέρους »¹³. Απεύχεται δηλαδή τους τραγικούς *ἄωρους* θανάτους.

Εξέχουσα θέση μεταξύ των *ἄωρων* νεκρῶν κατέχουν οι νεκρές παρθένοι, δηλαδή οι ἄγαμες κόρες που ἔφυγαν από την ζωή πάνω στο ἄνθος της ηλικίας τους. Παρθένος ονομάζεται κάθε ἄγαμος κόρη που βρίσκεται σε ηλικία γάμου¹⁴, η οποία στην κλασική Αθήνα συνέπιπτε με την περίοδο της ἡβης των κοριτσιῶν, ὅπως προκύπτει από σχετικές αναφορές του Αριστοτέλους, του Σοφοκλέους, και του Ξενοφώντος¹⁵. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε κάποια περαιτέρω διάκριση μεταξύ των εφήβων παρθένων και των νεαρῶν γυναικῶν που για κάποιο λόγο παρέμεναν ἄγαμες μετά το πέρας της εφηβείας τους. Ίσως μία τέτοια διάκριση δεν εθεωρείτο τόσο αναγκαία στην περίπτωση των νεοτέρων αγάμων γυναικῶν που δεν είχαν υπερβεί κατά πολύ τα χρόνια της ἡβης – παραδείγματος χάριν, στις ηλικίες των εἴκοσι (20) με εἴκοσι δύο (22) ετῶν. Προκύπτει εντούτοις το εύλογο ερώτημα τι ἴσχυε στις περιπτώσεις των μεγαλύτερων σε ηλικία γυναικῶν που δεν είχαν νυμφευθεῖ. Φερ' εἰπεῖν, μία ἄγαμη γυναίκα γύρω στα τριάντα (30) της χρόνια θεωρεῖται ἀκόμη παρθένος κόρη ; Ελλείψει στοιχείων, το ερώτημα αυτό δεν μπορεί να απαντηθεῖ. Η εικονογραφία επικεντρώνεται ως ἐπὶ το πλείστον στην διάκριση της παιδικῆς ηλικίας, καθώς διαφοροποιεῖ μεν τα ἀνηθα κορίτσια ἀπὸ τις γυναικείες μορφές, δεν

¹² Εὐριπίδου *Τραγῳδίες* 1182-1186 (Diggle): « ὦ μήτηρ, ἠΐδας, ἦ πολὺν σοὶ βοστρύχων / πλόκαμον κεροῦμαι πρὸς τάφον θ' ὀμηλικῶν / κόμους ἐπάξω, φίλα διδοὺς προσφθέγματα. / σὺ δ' οὐκ ἔμ', ἀλλ' ἐγὼ σέ τὸν νεώτερον, / γραυὸς ἄπολις ἄτεκνος, ἄθλιον θάπτω νεκρὸν ». Εὐριπίδου *Ἰκέτιδες* 1120-1122 (Diggle): « τί γὰρ ἂν μείζον τοῦδ' ἔτι θνητοῖς / πάθος ἐξεύροις / ἢ τέκνα θανόντ' ἐσιδέσθαι; ». *Παλατινὴ Ἀνθολογία* 7.261.3-4 (Beckby): « ἠιθέφ γὰρ σῆμα Βιάνορι χεῦατο μήτηρ· / ἔπρεπε δ' ἐκ παιδὸς μητέρα τοῦδε τυχεῖν ». *Παράρτημα Παλατινῆς Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 566 (Cougny): « Οὐ τὸ θανεῖν ἀλγεινὸν, ἐπεὶ τότε πᾶσι πέπρωται, ἀλλὰ πρὶν ἡλικίης καὶ γονέων πρότερον. Οὐ γάμον, οὐχ ὑμέναιον ἰδὼν, οὐ νύμφια λέκτρα, κείμεναι, ἐρῶν πολλῶν, ἐράμενος πλεόνων ». Εὐριπίδου *Ἀνδρομάχη* 1173-1183, 1200-1223 (Diggle). Ὀμήρου *Ἰλιάς* 23.222-223 (Allen). *Παλατινὴ Ἀνθολογία* 7.187, 7.361, 7.453, 7.466 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινῆς Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 664.1-5 (Cougny). Garland 1985, 78.

¹³ *Παλατινὴ Ἀνθολογία* 7.228 (Beckby).

¹⁴ King 1983, 111. Dowden 1989, 2. Loraux 1994, 243. Lefkowitz 2007, 82. Meyer 2014.

¹⁵ Ξενοφώντος *Οἰκονομικός* 3.13, 7.5 (Marchant): « Ἐγῆμας δὲ αὐτὴν **παῖδα νέαν μάλιστα** καὶ ὡς ἐδύνατο ἐλάχιστα ἐωρακυῖαν καὶ ἀκηκοῖαν; Μάλιστα. ... Καὶ τί ἂν, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἐπισταμένην αὐτὴν παρέλαβον, ἢ **ἔτη μὲν οὐπω πεντεκαίδεκα γεγονυῖα** ἤλθε πρὸς ἐμέ, τὸν δ' ἔμπροσθεν χρόνον ἔζη ὑπὸ πολλῆς ἐπιμελείας ὅπως ὡς ἐλάχιστα μὲν ὄφοιτο, ἐλάχιστα δ' ἀκούσοιτο, ἐλάχιστα δ' ἔροιτο; ». Σοφοκλέους *Ἀποσπάσματα* 583.6-10 (Radt): « ... ὅταν δ' **ἐς ἡβὴν ἐξικώμεθ'** ἔμφρονες, / ὠθούμεθ' ἔξω καὶ διεμπολώμεθα / θεῶν πατρῶων τῶν τε φυσάντων ἄπο, / αἰ μὲν ξένους πρὸς ἄνδρας, αἰ δὲ βαρβάρους, / αἰ δ' εἰς ἀγηθῆ δῶμαθ', αἰ δ' ἐπίρροθα ... ». Ἀριστοτέλους *Ἀθηναίων Πολιτεία* 56.7.4-6 (Opfermann): « μισθοὶ δὲ καὶ τοὺς οἴκους τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν ἐπικλήρων, ἕως ἂν τις **τετταρ]ακαίδε[κέ]τις** γένηται ». Lacey 1968, 107, 162. Pomeroy 1975, 64. Isager 1981-1982, 86. Humphreys 1983, 7. Mc Dowell 1986, 155. Garland 1990, 210-213. Tyrrell καὶ Brown 1991, 101. Beaumont 1994, 87, 93. Blundell 1995, 119. Flacelière 1995, 111-112. Brulé 1996, 5-7. Scodel 1996, 113. Cantarella 1998, 86. Garland 1998, 48. Reinsberg 1999, 59-60. Beaumont 2000, 45 καὶ 48. Lewis 2002, 27. Brulé 2003, 130. Lefkowitz 2007, 82.

απεικονίζει όμως τις διαφορετικές ηλικίες των γυναικών ¹⁶. Δεν μπορούμε συνεπώς να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο μία άγαμη γυναίκα γύρω στα τριάντα (30) να μην εικονίζεται πλέον ως παρθένος κόρη, αλλά λόγω ηλικίας να παριστάνεται με χαρακτηριστικά που τονίζουν τον δυνάμει μητρικό και συζυγικό της χαρακτήρα, καθιστώντας έτσι αδύνατη την διαφοροποίηση της από τις νυμφευμένες γυναικείες μορφές. Δεν υπάρχει όμως τρόπος να αποδειχθεί αν κάτι τέτοιο ισχύει. Υποχρεωτικά επομένως θα περιοριστούμε στα δεδομένα που επιβεβαιώνονται από τα αρχαία κείμενα, τα οποία ουσιαστικά προσδιορίζουν ως κατάλληλη, καθιερωμένη, και ιδανική ηλικία γάμου για το γυναικείο φύλο την περίοδο της ήβης, διατηρώντας παράλληλα τις αναγκαίες επιφυλάξεις ως προς τις ενδεχόμενες περιπτώσεις γυναικών που παρέμεναν άγαμες μετά το τέλος της εφηβείας τους.

Στην αρχαία Αθήνα, η παρθενία ήταν η επιθυμητή και κοινωνικά αποδεκτή κατάσταση για κάθε ελεύθερη αξιοπρεπή γυναίκα πριν από τον γάμο ¹⁷. Σε μία πατριαρχική και ανδροκρατούμενη κοινωνία όπως η αθηναϊκή, η παρθενική αγνότητα των άγαμων κορών αποτελούσε κοινωνικό καθεστώς, καθώς διασφάλιζε την γνησιότητα των απογόνων που θα αποκτούσαν μετά τον γάμο τους – γεγονός στο οποίο οι Αθηναίοι απέδιδαν εξαιρετική σημασία ¹⁸. Ο Σόλων μάλιστα είχε θεσπίσει σχετικό νόμο, ο οποίος επέτρεπε τα άγαμα κορίτσια που είχαν ερωτικές σχέσεις με άνδρες να πωλούνται από τους *κυρίους* τους ως δούλες ¹⁹. Όπως βεβαίως έχει επισημάνει η Sissa, η απώλεια της παρθενίας πριν από τον γάμο δεν επιφέρει κατ' ανάγκη και την απώλεια του χαρακτηρισμού « παρθένος κόρη » για κάθε άγαμη ατθίδα που έχει συνάψει ερωτική σχέση ²⁰. Αν η απώλεια της παρθενίας δεν γίνει γνωστή στον οικογενειακό και κοινωνικό περίγυρο, τότε η νεαρή Αθηναία προφανώς θα συνεχίσει να χαρακτηρίζεται « παρθένος κόρη », παρά το γεγονός ότι δεν διατηρεί πλέον την παρθενική αγνότητα της ²¹. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η παρθενία των κοριτσιών περιφρουρείται με ιδιαίτερο ζήλο, και οι προγαμιαίες σχέσεις είναι απαγορευμένες για τις κόρες των Αθηναίων πολιτών ²². Η παρθενική αγνότητα είναι επομένως απαραίτητη προϋπόθεση για τον χαρακτηρισμό μίας νεαρής κοπέλας ως παρθένου κόρης, ακόμη και αν ενίοτε η παρθενία κάποιων κοριτσιών εξακολουθεί να υφίσταται μόνον ως αναγκαία κοινωνική συνθήκη.

Η παρθενική αγνότητα, η αγαμία, και η εφηβική (κατά κανόνα) ηλικία ²³ είναι τα κύρια χαρακτηριστικά που προσδίδουν σε μία νεαρή κοπέλα την ιδιότητα της παρθένου κόρης, διακρίνοντας την έτσι από τα μικρά κορίτσια και τις ενήλικες νυμφευμένες γυναίκες. Συνεπώς, η χρήση του όρου « παρθένος » στην αρχαία Αθήνα παραπέμπει σε μία συγκεκριμένη ως επί το πλείστον ηλικιακή ομάδα (έφηβες κόρες), ταυτόχρονα όμως και σε μία πολύ συγκεκριμένη κοινωνική και προσωπική κατάσταση, δηλαδή την παρθενία ²⁴, και φυσικά την αγαμία ²⁵. Ο συνδυασμός των εν

¹⁶ Lissarague 1993, 168-169. Stears 1995, 122-123.

¹⁷ Sissa 1990, 87-90.

¹⁸ Blundell 1995, 45. Για την σημασία που απέδιδαν οι Αθηναίοι στην απόκτηση γνησίων νομίμων απογόνων, βλ. σελ. 201, σημ. 1445-1449.

¹⁹ Πλουτάρχου *Σόλων* 23.2.1-3 (Ziegler). Keuls 1985, 100. Sissa 1990, 87-90. Reinsberg 1999, 59. Θα πρέπει εντούτοις να διευκρινιστεί πως δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την ισχύ του εν λόγω νόμου στην Αθήνα των κλασικών χρόνων. Για τον *κύριο* της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα, βλ. σελ. 47, σημ. 372.

²⁰ Sissa 1990, 90-91, 105.

²¹ Sissa 1990, 90-91, 105.

²² Sissa 1990, 90. Reinsberg 1999, 59.

²³ Για την ηλικία των ατθίδων παρθένων, βλ. ανωτ. σελ. 3-4.

²⁴ Ειδικότερα για την παρθενία, βλ. Sissa 1990, και ιδιαίτερος 76-134, 150-172.

λόγω χαρακτηριστικών αποτελεί μάλιστα απαραίτητη προϋπόθεση για την διαφοροποίηση των παρθένων από τα άνηθα κορίτσια, αλλά και τις νυμφευμένες κοπέλες νεαρής ηλικίας. Η παρθενική αγνότητα και η αγαμία χαρακτηρίζουν εξίσου τις έφηβες παρθένοους και τα μικρά κορίτσια, που όμως διαφοροποιούνται λόγω της ηλικίας τους, καθώς ανήκουν σε δύο (2) εμφανώς διαφορετικές ηλικιακές ομάδες (παιδική ηλικία - ήβη / ηλικία γάμου). Το ακριβώς αντίθετο ισχύει στην περίπτωση των εφήβων κοριτσιών που έχουν ήδη νυμφευθεί, και κατά συνέπεια ενηλικιωθεί ²⁶, μεταβαίνοντας έτσι σε μία νέα κοινωνική και προσωπική πραγματικότητα. Ο γάμος, η απώλεια της παρθενίας, και η μετάβαση στην ενηλικίωση διαφοροποιούν πλήρως τα νεαρά αυτά κορίτσια από τις συνομήλικες τους παρθένοους. Παρθένοος κόρη είναι επομένως η κάθε έφηβη κοπέλα που αν και βρίσκεται σε ηλικία γάμου, δεν έχει ακόμη νυμφευθεί, και επομένως δεν έχει απολέσει την παρθενία της ²⁷. Διανύει δηλαδή μία περίοδο μετάβασης από την παιδική ηλικία, στην ενηλικίωση και τον έγγαμο βίο ²⁸. Ούτε πλέον παιδί, αλλά ούτε ακόμη γυναίκα, η παρθένοος βρίσκεται ανάμεσα στην παιδική ηλικία και τον κόσμο των ενηλίκων ²⁹, έχοντας κάποια κοινά χαρακτηριστικά τόσο με τα μικρά κορίτσια, όσο και με τις νυμφευμένες συνομήλικες της που έχουν ήδη διαβεί το κατώφλι της ενηλικίωσης, χωρίς όμως να μπορεί να ταυτιστεί μαζί τους.

Η επιτυχής μετάβαση στην ενηλικίωση, τον έγγαμο βίο, και εν συνεχεία στην μητρότητα, αποτελεί σκοπό ζωής και μέσον προσωπικής ολοκλήρωσης για όλες τις άγαμες κόρες ³⁰. Ας μην λησμονούμε άλλωστε ότι ο προορισμός της γυναίκας στην αρχαία Ελλάδα ήταν να γίνει σύζυγος και μητέρα ³¹. Ο θάνατος των *ἄωρα* νεκρών παρθένων είναι επομένως εξαιρετικά τραγικός, ακριβώς επειδή έρχεται όταν οι άτυχες κόρες είναι πλέον έτοιμες να διαβούν το κατώφλι που οδηγεί στην ενηλικίωση και τον έγγαμο βίο, στερώντας τους - σχεδόν την ύστατη στιγμή - τον γάμο και τις χαρές της μητρότητας ³². Ταυτόχρονα βεβαίως, ο πρόωρος χαμός κάθε ατίθιδος παρθένου πλήττει ανεπανόρθωτα τον πατρικό της *οἶκο*, καθώς η συνέχιση του εξαρτάται αποκλειστικά από τους τελέσφορους γάμους των νεωτέρων μελών του, αλλά και την ίδια την πόλη, η ευημερία της οποίας στηρίζεται στους μελλοντικούς πολίτες και στρατιώτες που θα γεννηθούν από τις νεαρές κόρες των Αθηνών ³³.

²⁵ *Ἄωρα* νεκρές κόρες θεωρούνται επομένως στην γραμματεία μόνον οι νεαρές παρθένοι που πέθαναν πριν προλάβουν να νυμφευθούν, και όχι οι γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας που για κάποιο λόγο έμειναν ανύπανδρες, ενώ δεν πέθαναν σε ηλικία γάμου, αλλά πολύ αργότερα. Αυτό όπως θα δούμε ακολουθείται και στην εικονογραφία.

²⁶ Beaumont 1994, 87. Beaumont 2000, 48. Για την ολοκλήρωση της διαδικασίας μετάβασης των γυναικών στην ενηλικίωση, η οποία ουσιαστικά συνέπιπτε με την γέννηση του πρώτου τους παιδιού, βλ. σελ. 150-151.

²⁷ King 1983, 111. Rocco 1995, 665.

²⁸ Zaidman 1996, 4, 6. Lefkowitz 2007, 83.

²⁹ Beaumont 1994, 93. Stears 1995, 118-121. Beaumont 2000, 45. Rocco 2000, 235, 259, 261, 262.

³⁰ Carson 1982, 121, 124-127. Foley 1982, 169. Rehm 1994, 32. Blundell 1995, 124. Brulé 2003, 63. Redfield 2003, 95. Bodiou 2009, 184.

³¹ Ἰππώνακτος *Ἀποσπάσματα* 68 (West). Ἰσαίου *Περὶ τοῦ Μενεκλέους κλήρου* 7-8 (Roussel). Foley 1982, 171. Seaford 1987, 106. Reilly 1989, 431. Des Bouvrie 1990, 48. Osborne 1994, 92. Rehm 1994, 7, 32. Stears 1995, 125. Cantarella 1998, 129. Johnston 1999a, 175. Dillon 2002, 77. Brulé 2003, 63. Lefkowitz 2007, 83.

³² Buschor 1941, 15-16. Reilly 1989, 431. Blundell 1998, 25. Foley 2001, 32. Ferrari 2002, 191-192. Foley 2003, 132. Lazongas 2005, 103. Lefkowitz 2007, 83. Huysecom 2008, 67.

³³ Buschor 1941, 16. Lacey 1968, 176. Des Bouvrie 1990, 45, 48. Tyrrell και Brown 1991, 206. Buxton 1994, 116. Rocco 1995, 664. Cantarella 1998, 129. Johnston 1999a, 217. Rocco 2000, 262. Grossman 2007, 318. Lefkowitz 2007, 83. Για την σημασία του γάμου και της απόκτησης νομίμων απογόνων, βλ. σελ. 2, σημ. 11, κυρίως όμως σελ. 201, και σημ. 1444-1449.